

Старенький Олександр Сергійович,
професор кафедри кримінальної юстиції
Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, доцент

ПОЗБАВЛЕННЯ ДЕРЖАВНИХ НАГОРОД НА ПІДСТАВІ ОБВИНУВАЛЬНОГО ВИРОКУ СУДУ

Питання позбавлення державних нагород набуває особливої ваги в умовах воєнного стану та підвищених викликів національній безпеці. Прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо позбавлення державних нагород за популяризацію або пропаганду держави-агресора чи вчинення інших протиправних дій проти України» № 4074-IX від 20 листопада 2024 року (Закон № 4074-IX) уперше закріпило позбавлення державної нагороди як вид додаткового покарання та створило процесуальний механізм його реалізації. Це зумовлює потребу в науковому осмисленні новел законодавства, виявленні прогалин та визначенні напрямів подальшого вдосконалення інституту державних нагород.

Положення статті 16 Закону України «Про державні нагороди України» (у редакції до 21.11.2024) передбачали не лише неконституційні повноваження Президента України щодо прийняття рішення про позбавлення державних нагород через відсутність відповідних повноважень Глави держави у пункті 25 частини першої статті 106 Основного закону України, але й визначали надзвичайно спірну з правової точки зору підставу для реалізації такого рішення – подання суду про вчинення особою тяжкого злочину. Така підстава не лише не відповідала приписам Конституції України, а й вступала в пряму суперечність із положеннями кримінального та кримінального процесуального законодавства України з огляду на наступне.

По-перше, жодним нормативно-правовим актом України – ані спеціальним Законом України «Про державні нагороди України», ані Законом України «Про судоустрій і статус суддів», ані Кримінальним процесуальним кодексом України (КПК України) – не визначено юридичної природи, форми, порядку ухвалення, направлення або правових наслідків подання суду про позбавлення особи державної нагороди, що на

практиці призводило до того, що окремі суди направляли на розгляд Президенту України або постійно діючому допоміжному органу, утвореного Президентом України, відповідні листи у довільній формі, вважаючи його поданням суду, додатком до яких додавали копії обвинувальних вироків суду, що набрали законної сили. Водночас такі документи не мали визначеного процесуального статусу, не породжували юридичних наслідків та, відповідно, не могли бути реалізовані в установленому законом порядку.

По-друге, стаття 16 Закону України «Про державні нагороди України» (у редакції до 21.11.2024) надавала можливість позбавляти державної нагороди лише у разі засудження нагородженого за тяжкий злочин. Такий підхід суперечив загально визнаній системі класифікації злочинів за ступенем суспільної небезпеки, закріпленій у частині третій статті 12 Кримінального кодексу України (КК України), відповідно до якої злочини поділяються на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі. Особливо тяжкий злочин, за своєю юридичною природою, є найбільш небезпечним для суспільства і держави, що об'єктивно зумовлює необхідність більш суворих правових наслідків, зокрема і в аспекті можливої втрати публічного визнання у формі державної нагороди.

Однак положення статті 16 Закону України «Про державні нагороди України» (у редакції до 21.11.2024) взагалі не містили згадки про можливість позбавлення державної нагороди у разі вчинення особою особливо тяжкого злочину. Така законодавча конструкція породжувала очевидний логіко-правовий парадокс: особа, засуджена за тяжкий злочин, наприклад, за крадіжку у великих розмірах чи в умовах воєнного або надзвичайного стану (частина четверта статті 185 КК України), незаконне збагачення (статті 368⁵ КК України), могла бути позбавлена державної нагороди відповідно до прямої вказівки закону, тоді як особа, яка вчинила особливо тяжкий злочин – наприклад, умисне вбивство за обтяжуючих обставин (частина друга статті 115 КК України), зґвалтування з особливо тяжкими наслідками (частина п'ята статті 152 КК України) або державну зраду (стаття 111 КК України), – формально не підпадала під дію відповідної норми через відсутність належної законодавчої підстави. Це свідчило не лише про внутрішню неузгодженість правового регулювання,

а й про порушення принципів юридичної логіки, пропорційності та справедливості.

Внаслідок цього виникала ситуація, за якої найбільш небезпечні для держави й суспільства злочини не тягли за собою автоматичного перегляду статусу особи як нагородженої державою, що підривало авторитет інституту державних нагород як морального еталона публічного визнання.

По-третє, у КК України до прийняття Закону № 4074-IX був відсутній такий вид покарання як позбавлення державних нагород. Стаття 51 КК України серед видів покарань визначала лише позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. Зазначена покарання відноситься до числа додаткових покарань (ч. 2 ст. 52 КК України).

Відсутність позбавлення державної нагороди в системі покарань унеможлиблювало застосування цього заходу у межах кримінального провадження без внесення відповідних змін до законодавства України. У правозастосовній практиці це створювало прогалину, коли навіть за наявності обвинувального вироку щодо особи, яка вчинила суспільно небезпечний злочин, питання позбавлення її державної нагороди не могло бути вирішене судом як складовою вироку.

По-четверте, Закон України «Про судоустрій і статус суддів України», КПК України та Кримінально-виконавчий кодекс України не закріплювали за судом повноважень щодо вирішення під час судового розгляду питання про позбавлення державних нагород і зазначення про це у змісті обвинувального вироку суду, а також не передбачали відповідний механізм виконання відповідного рішення суду.

Не зважаючи на те, що статтями 129, 129-1 Конституцією України передбачено, що судові рішення є обов'язковим до виконання, його зміст повинен ґрунтуватися на положеннях чинного законодавства України, а не на нормах, що не мають належного процесуального підґрунтя. Суд не може ухвалити рішення про те, на що в нього відсутнє відповідне повноваження. Без внесення змін до як до Конституції України, так і до КК України, КПК України, Кримінально-виконавчого Кодексу України (КВК України) будь-яке «подання суду» про позбавлення державної нагороди було б процесуально нікчемним і юридично неефективним.

Таким чином, положення статті 16 Закону України «Про державні нагороди України» (у редакції до 21.11.2024) одночасно суперечили як Конституції України – в частині неконституційного розширення повноважень Президента України, – так і кримінальному, кримінальному процесуальному та кримінально-виконавчому законодавству України – через відсутність належних підстав і дієвих механізмів для позбавлення державної нагороди. Вказана правова конструкція не відповідала базовим засадам верховенства права та правової визначеності, а також вимогам системності й узгодженості правового регулювання, що об’єктивно зумовлювало необхідність її подальшого оновлення.

Реалізуючи цю потребу в межах цілісної кримінальної правової політики держави, Законом № 4074-IX внесено комплексні зміни до низки законодавчих актів України, які не лише синхронізували між собою положення кримінального, кримінального процесуального, кримінально-виконавчого та спеціального (галузевого) законодавства України, а й запровадили дієвий механізм реалізації нового інституту покарання у вигляді позбавлення державної нагороди. Зокрема:

- нова редакція статті 16 Закону України «Про державні нагороди України» серед підстав для позбавлення державних нагород визначає наявність обвинувального вироку суду, яким особу, нагороджену державною нагородою, засуджено за тяжкий чи особливо тяжкий злочин, кримінальне правопорушення проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, а також кримінальне правопорушення, передбачене статтями 258-258-5, 260, 261 КК України. Датою, з якої особу позбавлено державних нагород на цій підставі, визначено дату набрання законної сили обвинувальним вироком суду;

- до статті 51 КК України включено новий вид додаткового покарання – позбавлення державної нагороди України, а сам КК України доповнено статтею 54⁻¹, «Позбавлення державної нагороди України», положення якої повністю кореспондуються з оновленою редакцією статті 16 Закону України «Про державні нагороди України» в частині позбавлення державної нагороди на підставі обвинувального вироку суду;

– частину першу статті 368 КПК України серед переліку питань, що вирішуються судом при ухваленні вироку, доповнено новим пунктом 6-1 «чи є підстави для позбавлення обвинуваченого державної нагороди України», а пункт другий частини четвертої статті 374 КПК України серед елементів резолютивної частини обвинувального вироку передбачено необхідність зазначення судом інформації про покарання у вигляді позбавлення державної нагороди України»;

– КВК України доповнено новою главою 6-1 «Виконання покарання у виді позбавлення державної нагороди України» зі статтю 29-1. «Порядок виконання покарання у виді позбавлення державної нагороди України», згідно якої суд, який постановив вирок про позбавлення засудженого державної нагороди України, протягом трьох робочих днів після набрання ним законної сили направляє копію вироку Президентові України та Міністерству юстиції України (частина перша). Резолютивна частина такого вироку невідкладно публікується в офіційних друкованих виданнях, в яких здійснюється офіційне оприлюднення актів Президента України, а також розміщується на офіційному веб-сайті Президента України (частина друга). Міністерство юстиції України протягом трьох робочих днів після одержання копії вироку, яким засудженого позбавлено державної нагороди України, направляє копію вироку органам або посадовим особам, до компетенції яких віднесено питання застосування та/або адміністрування пільг, передбачених для осіб, нагороджених державними нагородами України, для припинення застосування пільг та пов'язаних з ними прав, передбачених для осіб, нагороджених державними нагородами України. Відповідний орган або посадова особа, до компетенції яких віднесено питання застосування та/або адміністрування пільг, передбачених для осіб, нагороджених державними нагородами України, протягом одного місяця з дня одержання копії вироку сповіщає Міністерство юстиції України та суд, який постановив вирок, про його виконання (частина третя).

Таким чином, зазначені законодавчі зміни свідчать про завершення перехідного етапу трансформації інституту позбавлення державних нагород – від формально-декларативного до конституційно-узгодженого та процесуально реалізованого механізму. Зміни усунули не лише правові колізії в системі розподілу повноважень між Президентом України і

судовою гілкою влади у сфері позбавлення державних нагород, а й забезпечили належні умови для втілення принципу верховенства права в публічно-правових відносинах і зміцнення легітимності інституту державної нагороди як морально-правового явища.

Незважаючи на позитивний характер законодавчих змін, запроваджених Законом № 4074-IX, окремі його новачі потребують подальшого вдосконалення як з точки зору системності правового регулювання, так і з позицій забезпечення належного балансу між інтересами держави та правами особи. Такий висновок обумовлений наступним:

1) законодавчо закріплений вичерпний перелік кримінальних правопорушень, за вчинення яких нагороджувана особа може бути засуджена з призначенням покарання, у тому числі позбавлення державної нагороди, є неповним і не враховує випадків вчинення суспільно неприйнятних або аморальних діянь, що хоча й не належать до категорії тяжких чи особливо тяжких злочинів, однак суперечать ціннісному змісту державної нагороди як символу суспільного визнання, публічної гідності й моральної бездоганності, з якою асоціюється статус нагородженого. Такий формалізований підхід до визначення правових підстав позбавлення державної нагороди потенційно створює ситуації, коли особа, яка вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин із високим ступенем моральної девіантності й відповідне судове рішення набрало законної сили, продовжує володіти статусом нагородженого та користуватися його пільгами, що прямо підриває авторитет інституту державних нагород і дискредитує їх морально-правову природу.

Крім того, додатково потребує нормативного врегулювання можливість позбавлення державної нагороди у разі вчинення окремих адміністративних правопорушень, які, попри свій некримінальний характер, демонструють високий рівень публічного резонансу або відзначаються значним порушенням етичних норм і морального порядку. Зокрема, це адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією (статті 172⁴-172⁹⁻² КУпАП), дрібне викрадення чужого майна (стаття 51 КУпАП), вчинення домашнього насильства (стаття 173⁻² КУпАП), булінг (цькування) учасника освітнього процесу (ст. 173⁻⁴ КУпАП), сексуальне домагання (стаття 173⁻⁷

КУпАП), продаж державних нагород (стаття 186¹ КУпАП), керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції (стаття 130 КУпАП). У вузькому кримінально-правовому сенсі ці діяння не досягають рівня тяжкого чи особливо тяжкого злочину, проте їх публічне осудження та репутаційний ефект є несумісними з морально-правовою й репутаційною природою державної нагороди.

Отже, об'єктивно постає потреба у концептуальному перегляді чинної моделі правових підстав позбавлення державної нагороди на користь більш гнучкого, комплексного та репутаційно орієнтованого підходу. Він повинен ґрунтуватися не лише на формальній класифікації кримінальних правопорушень за ступенем тяжкості, а й на морально-етичній оцінці поведінки нагородженої особи крізь призму публічної гідності та суспільного інтересу. Запровадження подібної концепції сприятиме не лише зміцненню легітимності інституту державних нагород і його відповідності суспільним уявленням про гідність та моральну бездоганність, а й утвердженню принципів справедливості, правової визначеності й верховенства права в цій сфері.

2) особливої уваги заслуговує положення частини другої статті 29-1 КВК України, яке передбачає, що резолютивна частина вироку невідкладно публікується в офіційних друкованих виданнях, в яких здійснюється офіційне оприлюднення актів Президента України, а також розміщується на офіційному веб-сайті Президента України. Такий підхід загалом відповідає принципам відкритості, підзвітності й інституційної прозорості у сфері державних нагород та створює нормативну основу для публічного контролю за легітимністю їх застосування. Водночас доцільним видається подальше вдосконалення механізму публічного відображення інформації про факти позбавлення державних нагород. Зокрема, відповідні дані мають бути вказані також у змісті тих Указів Президента України, якими особу було нагороджено державною нагородою (наприклад, у відповідному Указі Президента України під даними нагороджуваної особи робиться примітка про те, що особа позбавлена державної нагороди на підставі вироку суду).

3) чинне правове регулювання, запроваджене у зв'язку з прийняттям Закону № 4074-IX, не містить положень щодо процесуального механізму поновлення особи у статусі нагородженого у разі скасування обвинувального вироку та її подальшого виправдання. За відсутності нормативно закріплених правових гарантій реабілітації, особа, яка була необґрунтовано позбавлена державної нагороди, навіть після поновлення її публічного статусу в судовому порядку, опиняється в ситуації правової, соціальної та репутаційної невизначеності. Така особа фактично позбавлена доступу до юридичних інструментів відновлення свого правового статусу суб'єкта державного визнання, поновлення порушених немайнових прав, а також офіційного механізму репутаційної реабілітації. У перспективі це створює ризики делегітимації правозастосування у сфері державних нагород, оскільки сама природа нагородження передбачає високий рівень персоніфікованого публічного визнання, що не може бути односторонньо-неповоротно скасованим у випадках судової реабілітації. Позбавлення державної нагороди без можливості її поновлення суперечить принципу справедливості, презумпції невинуватості в ширшому соціальному сенсі, а також засадам правової визначеності та пропорційності.

З огляду на викладене, постає об'єктивна потреба у розробленні комплексного нормативного механізму реабілітації осіб, які були необґрунтовано позбавлені державних нагород, із чітким визначенням процесуальної процедури відновлення їхнього статусу, що забезпечить: усунення наявних правових прогалин; досягнення належного балансу між інтересами держави та правами особи; відновлення публічного престижу нагородженого у випадках його судової реабілітації; зміцнення легітимності інституту державних нагород у правовій системі України.

4) залишається не врегульованим питання механізму обов'язкового вилучення державної нагороди та документу, що посвідчує нагородження нею (орденську книгу), у осіб, які були позбавлені відповідного статусу на підставі вироку суду. Відсутність подібного механізму створює потенційні ризики недобросовісного використання державної нагороди, зловживань нею в офіційному чи публічному обігу, а також сприяє маніпулятивному формуванню хибної уяви про статус

особи в соціально-політичному середовищі. У контексті публічного символізму державної нагороди як уособлення офіційного визнання заслуг, подібна правова прогалина може призводити до дискредитації як самого інституту державних нагород, так і відповідної державної політики загалом.

5) Закон № 4074-IX, як і інші положення чинного законодавства України не містить положення щодо створення та функціонування офіційного публічного державного реєстру осіб, позбавлених державних нагород, у тому числі на підставі вироку суду. Така відсутність унеможливує належну реалізацію принципів відкритості та прозорості у сфері публічного визнання заслуг, що є складовою демократичного суспільного устрою. Інституційна непрозорість у цьому аспекті обмежує право громадськості на доступ до інформації, яка становить значущий публічний інтерес, унеможливує належний моніторинг легітимності використання державних нагородо особами, які втратили на них право, та ускладнює здійснення належного громадського контролю. Крім того, відсутність публічного державного реєстру осіб, позбавлених державних нагород, перешкоджає формуванню справедливої та об'єктивної суспільної оцінки поведінки таких осіб, що дискредитує саму ідею державної нагороди як символу бездоганної репутації, виняткових заслуг і моральної гідності.

Таким чином, запровадження у КК України нового виду додаткового покарання – позбавлення державної нагороди, а також внесення кореспондуючих змін до КПК України й КВК України забезпечили формування цілісного нормативного механізму ухвалення, виконання та оприлюднення судових рішень у цій сфері. Це сприяло усуненню раніше існуючих правових колізій, зміцненню принципу верховенства права та узгодженню нагородної політики з конституційними засадами.

Разом із тим, аналіз запроваджених Законом № 4074-IX новел показав, що чинне правове регулювання не позбавлене істотних прогалин: відсутній механізм поновлення у правах на нагороду у випадку скасування вироку і реабілітації особи; не врегульовані питання вилучення нагород і документів, що їх посвідчують, на підставі вироку суду; не створено публічного державного реєстру осіб, позбавлених нагород.